

Katarzyna Prażmowska-Bartoszek

Uniwersytet Jagielloński

KATEGORYZACJA I PROTOTYPIZACJA W POLU SEMANTYCZNYM NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI FIZYCZNEJ

Artykuł stanowi próbę opisaną leksyki nazywającej osoby niepełnosprawne fizycznie wyekscerpowanej z wybranych słowników języka polskiego. W związku z bogactwem wyrazów i połączeń wyrazowych odnoszących się do niepełnosprawności w najszerszym sensie konieczne było dokonanie ograniczenia materiału badawczego do grupy określeń nazywających niepełnosprawnych fizycznie. Celem artykułu jest sformułowanie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób mówimy o osobach niepełnosprawnych fizycznie, jakie nacechowanie mają używane na ich określenie wyrazy i wyrażenia oraz w jakim celu stosuje się je w różnych sytuacjach komunikacyjnych (cechy dyskursu o niepełnosprawności fizycznej w świetle analizy słownikowej).

1. Definicja niepełnosprawności

Istotny problem badawczy stanowi samo zdefiniowanie analizowanego obszaru, ponieważ nie ma jednej, powszechnie obowiązującej i uznawanej przez badaczy różnych dziedzin i specjalności definicji niepełnosprawności czy osoby niepełnosprawnej. Już w 1980 r. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) podjęła próbę dookreślenia i ujednoczenia kwestii niepełnosprawności, proponując definicję o charakterze medycznym, zgodnie z którą: „osoba niepełnosprawna to ta, u której istotne uszkodzenie i obniżenie sprawności funkcjonowania organizmu powoduje utrudnienie, ograniczenie czy uniemożliwienie wykonywania zadań życiowych i wypełniania ról społecznych” [Rzempowska 2011: 11–14]. Definicja WHO była wielokrotnie uzupełniana i modyfikowana, zaś jej wersja z 2007 r. stwierdza, że „niepełnosprawność to wielowymiarowe zjawisko wynika-

jące ze wzajemnych oddziaływań między ludźmi a ich fizycznym i społecznym otoczeniem, efekt barier napotykanych w otoczeniu fizycznym i społecznym” [Rzempowska 2011: 11–14].

Z kolei Aleksander Hulek, prekursor idei integracji i autor prac z zakresu pedagogiki specjalnej, uważa, że „za osobę niepełnosprawną uznać należy osobę, której stan fizyczny lub psychiczny trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza albo uniemożliwia wypełnianie zadań życiowych i ról społecznych zgodnie z normami społecznymi i prawnymi” [Hulek 1992: 24–28].

Własną definicję niepełnosprawności proponuje także Tadeusz Majewski w *Rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych*: „osoba niepełnosprawna to taka, u której uszkodzenie i obniżony stan sprawności organizmu spowodował utrudnienie, ograniczenie lub uniemożliwienie wykonywania zadań życiowych i zawodowych oraz wypełniania ról społecznych biorąc pod uwagę jej wiek, płeć, stan, czynniki środowiskowe, społeczne i kulturowe” [Majewski 1995: 22–23].

Funkcjonująca w polskim prawodawstwie definicja pochodzi z *Ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych* z 27 sierpnia 1997 r. – niepełnosprawni zostali w niej określani jako: „osoby, których stan fizyczny, psychiczny lub umysłowy trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza bądź uniemożliwia wypełnianie ról społecznych, a w szczególności ogranicza zdolności do wykonywania pracy zawodowej” [*Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej*: dostęp: 30.11.2015].

Na gruncie nauk językoznawczych w wybranych słownikach języka polskiego osoba niepełnosprawna została zdefiniowana jako:

– *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko: niepełnosprawny – ‘ktoś, kto nie jest pełnosprawny, nie ma pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej, ponieważ jest ułomny lub upośledzony umysłowo’ [Bańko, red., t. 1, 2000: 1000].

– *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj: niepełnosprawny – ‘pozbawiony pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej wskutek choroby, wypadku, wad wrodzonych itp.’ [Dunaj, red. 1996: 601].

– *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz: niepełnosprawny – ‘nieosiągający pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej wskutek ułomności lub upośledzenia umysłowego [online: <http://usjp.pwn.pl/>, dostęp: 1.08.2015].

Na potrzeby niniejszego artykułu, zwracając uwagę zarówno na deficyty, jak i ograniczenia wynikające z braku pełnej sprawności, utworzono definicję niepełnosprawności będącą połączeniem spojrzenia medycznego, pedagogicznego, prawnego i językoznawczego, zgodnie z którą za osobę niepełnosprawną uważa się: „osobę pozbawioną pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej wskutek choroby, ułomności, wypadku czy wad wrodzonych, której stan (fizyczny bądź psychiczny) utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia wykonywanie zadań życiowych i wypełnianie ról społecznych zgodnie z przyjętymi normami społecznymi, kulturowymi i prawnymi” [definicja własna].

2. Standardowa i rozszerzona wersja semantyki prototypu

Do badania zgromadzonej leksyki dotyczącej niepełnosprawności fizycznej wykorzystuję dorobek językoznawstwa kognitywnego, którego przedstawiciele w połowie lat 70., na czele z Eleanor Rosch, sformułowali nową koncepcję kategoryzacji rzeczywistości w oparciu o pojęcie prototypu, zastępując wywodzący się od Arystotelesa model warunków koniecznych i wystarczających (WKW).

W pierwszej wersji prototyp rozumiany był jako najlepszy egzemplarz (okaz, reprezentant), czyli centralny element kategorii powszechnie z nią kojarzony. Status prototypu przyznawano na podstawie wysokiej frekwencji – prototyp to egzemplarz najczęściej wymieniany przez użytkowników języka jako najlepszy. Idea kategoryzacji rzeczywistości przez prototyp polega na tym, że w obrębie kategorii elementy nie są jednakowo oddalone od prototypu, lecz egzemplarze „lepsze” znajdują się bliżej centrum niż „gorsi” reprezentanci danej kategorii [Kleiber 2003: 45–50].

Zgodnie z zasadami opracowanymi przez twórców standardowej wersji semantyki prototypu stopień reprezentatywności danego egzemplarza odpowiada stopniowi jego przynależności do kategorii. Relacja stopniowości powoduje, że pojęcia i kategorie są rozmyte; w przeciwieństwie do modelu WKW nie mają ściśle określonych granic, umożliwiając zaliczenie elementu do kategorii nawet wtedy, gdy niezupełnie da się go dopasować do prototypu [Kleiber 2003: 51–67].

Wersja standardowa semantyki prototypu zaproponowana przez Rosch (z późniejszymi zmianami) nie mogła być stosowana do wszystkich zjawisk poznawczych i semantycznych związanych z kategoryzacją (problemy sprawiały m.in. przypadki mniej korzystne, jednostki wyższego rzędu niż wyraz, niektóre części mowy, zwłaszcza inne niż rzeczownik), co doprowadziło do powstania wersji rozszerzonej, która jednak nie jest jej prostą kontynuacją, lecz stanowi przełom w stosunku do wersji standardowej [Kleiber 2003: 122–149].

W wersji rozszerzonej nie ma pojęcia prototypu jako najlepszego reprezentanta i podstawy strukturyzacji rzeczywistości – istnieją tylko efekty prototypowe, które łączy relacja podobieństwa rodzinnego. Prototyp, zamiast stanowić trzon organizacji kategorii, spadł do rangi efektu, zaś Wittgensteinowska teoria podobieństwa rodzinnego nie implikuje już istnienia centralnego bytu reprezentującego kategorię, w stosunku do którego są oceniane elementy kategorii – w tej wersji uzasadnieniem kategoryzacji stają się związki asocjacyjne między różnymi typami desygnatów, a nie stosunek ich wszystkich do prototypu [Kleiber 2003: 152–163].

Brak centralnej figury prototypowej powoduje, że elementy kategorii nie muszą już mieć co najmniej jednej cechy wspólnej z prototypem, nie zbiegają się

ku jednemu, centralnemu bytowi, który w wersji standardowej spajał kategorię. Pomiędzy znaczeniami istnieją różne powiązania, jedynym ograniczeniem jest to, że każde musi mieć przynajmniej jedną właściwość wspólną z innym znaczeniem [Kleiber 2003: 164–187].

Ze względu na przewagę rozszerzonej wersji semantyki prototypu nad wersją standardową w zakresie możliwości opisowych dotyczących kategoryzacji rzeczywistości do badań nad leksyką nazywającą niepełnosprawność fizyczną zastosowano wersję rozszerzoną semantyki prototypu, która nie implikuje istnienia centralnego bytu w obrębie kategorii oraz nie wymaga występowania cechy definiującej całą kategorię.

3. Badania nad niepełnosprawnością fizyczną w świetle rozszerzonej wersji semantyki prototypu

Przeprowadzone badania dotyczyły jednego z rodzajów niepełnosprawności – niepełnosprawności fizycznej, która została uznana za kategorię najbardziej zbliżoną do efektu prototypowego osoby niepełnosprawnej, ze względu na występujące w większości przypadków widoczne oznaki niesprawności. Ponadto w definicjach słownikowych niepełnosprawności i samej osoby niepełnosprawnej braki i ograniczenia w zakresie sprawności fizycznej pojawiają się jako pierwszy, najbardziej charakterystyczny wyznacznik pojęcia (przed niepełną sprawnością psychiczną)¹. Zgromadzone leksemy i związki wyrazowe nazywające osoby niepełnosprawne fizycznie zostały wyekscerpowane w analizie słownikowej z podanych niżej słowników.

Słowniki ogólne:

- *Słownik języka polskiego*, 1958–1969, red. W. Doroszewski, Warszawa.
- *Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, red. B. Dunaj, Warszawa.

Wybrałam słownik pod redakcją W. Doroszewskiego jako fundamentalne źródło do badania leksyki z przełomu XIX i XX wieku, jednak ze względu na jego nieaktualność (wyd. 1958–1969 r.) korpus uzupełniłam formami wyekscerpowanymi ze *Słownika współczesnego języka polskiego*.

Słowniki polszczyzny potocznej:

- Anusiewicz J., Skawiński J., 1996, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa–Wrocław.
- Czeszewski M., 2008, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa.

Uwzględniono je w analizach, ponieważ to w potocznym użyciu języka najczęściej pojawiają się określenia osób niepełnosprawnych używane w codziennych

¹ Zob. pkt 1. Definicja niepełnosprawności.

sytuacjach komunikacyjnych. W związku z tym, że są to leksemy nacechowane, nie rejestrują ich słowniki ogólne².

Słowniki środowiskowe (stanowiące uzupełnienie analizy):

- Chaciński B., 2007, *Totalny słownik najmłodszej polszczyzny*, Kraków (nie odnotowano w nim żadnych form).
- Grochowski M., 2008, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa (nie odnotowano w nim żadnych form).
- Kania S., 1995, *Słownik argotyzmów*, Warszawa.

Dodatkowo analizę wzbogacono i uzupełniono określeniami wyekscerpowanymi ze słowników internetowych, które, pomimo że mają charakter amatorski i nie przechodzą procesu recenzowania, stanowią istotne źródło do badania najnowszej leksyki, a ich cechą wyróżniającą jest aktualność, za którą nie nadążają słowniki w wersjach papierowych. Korzystałam z następujących słowników:

- *Miejski słownik slangu i mowy potocznej*, <http://www.miejski.pl/>, dostęp 03.08.2015.
- *Słownik Polskiego Slangu*, <http://poprzednia.univ.gda.pl/slang/>, dostęp: 30.09.2015 (nie odnotowano w nim żadnych form).
- *Vasisdas*, <http://www.vasisdas.pl/>, dostęp 30.10.2015 (nie odnotowano w nim żadnych form)³.

Ze wszystkich analizowanych słowników (w wersji papierowej i internetowej) wyekscerpowano łącznie 168 form – zarówno leksemów, jak i połączeń wyrazowych (niektóre z nich powtarzają się w więcej niż jednym słowniku), w tym:

- 132 ze słowników ogólnych (88 ze słownika pod red. W. Doroszewskiego; 44 ze słownika pod red. B. Dunaja);
- 29 ze słowników polszczyzny potocznej (22 ze słownika pod red. J. Anusiewicza i J. Skawińskiego oraz 7 ze słownika M. Czeszewskiego);
- 5 ze słowników środowiskowych (wszystkie ze *Słownika argotyzmów*);
- 2 ze słowników internetowych (wszystkie z *Miejskiego słownika slangu i mowy potocznej*).

Wyekscerpowane jednostki leksykalne nazywające osoby niepełnosprawne fizycznie przedstawia tabela 1.

² W badaniach nie uwzględniono *Słownika polszczyzny potocznej* pod red. W. Lubasia, ponieważ jest on niedokończony, zawiera jedynie wyrazy zaczynające się na litery A – L, co mogłoby mylnie sugerować, że nie notuje nazw osób niepełnosprawnych fizycznie zaczynających się na pozostałe litery alfabetu lub że mają one znaczenie marginalne, ponieważ nie są rejestrowane we wszystkich słownikach.

³ Z dziesięciu analizowanych słowników w czterech nie odnaleziono nazw osób niepełnosprawnych fizycznie (w *Słowniku polskich przekleństw i wulgaryzmów*, w *Totalnym słowniku najmłodszej polszczyzny* oraz w słownikach internetowych: *Słowniku Polskiego Slangu* i *Vasisdas*). Najliczniejszą reprezentację określeń ON wyekscerpowano ze słowników polszczyzny ogólnej i potocznej.

Tabela 1. Nazwy osób niepełnosprawnych fizycznie – analiza słownikowa⁴

J. Anusiewicz, J. Skawiński <i>Słownik polszczyzny potocznej</i>	M. Czeszewski <i>Słownik polszczyzny potocznej</i>	S. Kania <i>Słownik argotyzmów</i>	B. Dunaj <i>Słownik współczesnego języka polskiego</i>	<i>Miejski słownik slangu i mowy potocznej</i>
ciamajda (lekcew.) [s. 67] ciapa (lekcew.) [s. 67] fajtlapa (lekcew.) [s. 67] kapcan (lekcew.) [s. 67] lebiega (lekcew.) [s. 67] lebioda (pogard.) [s. 67] łajza (pogard.) [s. 67] łamaga (lekcew.) [s. 67] niedołęga (lekcew.) [s. 67] niedorajda (lekcew.) [s. 68] niezdara (lekcew.) [s. 68] niezgraba (lekcew.) [s. 68] niezgrabiasz (lekcew.) [s. 68] niezguła (lekcew.) [s. 68] oferma (pogard.) [s. 68]	mymlon [s. 181] neptek / neptyk [s. 193] paralityk [s. 222] pierdoła [s. 230] pierdoła saska [s. 230] pryk (pogard.) [s. 249]	gruchot (gw. warsz.) [s. 92] lebiega (gw. warsz.) [s. 126] psuł (gw. przest.) [s. 184] sztajfa (gw. przest.) [s. 219] szwejk (gw. żoł.) [s. 222]	beznogi [s. 51] bezwładny [s. 54] chromy [s. 113] ciemiega (z ironią. lekcew.) [s. 123] dziadyga (pogard. lekcew.) [s. 217] dziadzisko (niechętnie, z lekcew. lub pogard.) [s. 217] grat (pot.) [s. 287] gruchot (pogard.) [s. 291] grzyb (pot.) [s. 294] inwalida [s. 329] kaleka [s. 354] kaleki [s. 354] kapcan (pot.) [s. 359] kobiecina [s. 386] kulas (pot.) [s. 442] kulawiec (pot.) [s. 442] kulawy [s. 442] kuternoga [s. 448] lebiega (pot.) [s. 457] łachman (pogard.) [s. 476] łamaga [s. 477] ktoś, kto nadaje się na szmelc/ złom [s. 551] neptek (pot.) [s. 583] niedoжда [s. 590] niedołęga [s. 591] niedołężny [s. 591]	kuternoga pryk

⁴ W nawiasach kwadratowych umieszczonych w tabeli zawarto numery stron, na których w odpowiednich słownikach znajdują się definicje wyekscerpowanych form, ponieważ ich dosłowne przytoczenie znacznie zwiększyłoby objętość niniejszego szkicu. Stron nie podano w przypadku haseł ze słownika internetowego oraz *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, gdyż korzystano z jego wersji elektronicznej udostępnionej pod adresem: <http://sjpd.pwn.pl/>. Wyrazy opisano skrótami stosowanymi powszechnie w słownikach: daw. – dawniej, lekcew. – lekceważąco, obraż. – obraźliwie, pejor. – pejoratywnie, piieszcz. – piieszczotliwie, pogard. – pogardliwie, posp. – pospolity, pot. – potoczny, przen. – przenośny, przestarz. – przestarzały, reg. – regionalny, rub. – rubasznie, rzad. – rzadki, środ. – środowiskowy, wulg. – wulgarny, z polit. – z politowaniem, żart. – żartobliwy, gw. przest. – gwara przestępcza; gw. warsz. – gwara warszawska.

ofiara (pogard.) [s. 67] patałach (pogard.) [s. 68] pierdoła (obraż. z niechęcią) [s. 24] połamany [s. 64] pryk (pogard.) [s. 24] ramol (lekcew.) [s. 24] ślamazara (pogard.) [s. 68]			niedorajda [s. 591] niepełnosprawny [s. 601] niezdara (lekcew.) [s. 617] niezguła (lekcew.) [s. 618] paralityk [s. 719] patafian (lekcew.) [s. 727] pierdoła [s. 742] piernik (obraż., lekcew.) [s. 742] próchno (pogard.) [s. 865] pryk (pot.) [s. 866] ramol (pogard.) [s. 930] safandula [s. 995] ktoś, kto stoi nad grobem (ze współczuciem) [s. 1054] ułomny [s. 1177] wapniak (środ.) [s. 1206] wózkowicz (pot.) [s. 1244] zgrzybiały [s. 1359] zramolały [s. 1373]	
--	--	--	---	--

W. Doroszewski *Słownik języka polskiego*

ameba (przen. pogard.), bałaban (przestarz.), beznogi, beżnożny, bezpalcy, bezręki, bzdyk (wulg.), bzdyś (daw.), chromonogi (daw.), chromy, ciamajdowaty (pot.), ciapa (posp. lekcew.), ciemięga, ciućma (wulg.), ciućmok (posp.), czop (przen. przestarz.), dziamdzia, fafuła, fajtlapa, gamajda, grat (przen.), grzyb (przen.), impotent, inwalid (daw.), inwalida, inwalidka, jednonogi, jednonożny, jednoręki, kaleka, kaleki, kikut (przestarz.), klarnet (reg. żart.), ciepłe kluski, kosonogi (przestarz.), kosztur (przen. żart.), kościany dziadek (przestarz.), ofiara bez kości, koślawiec (pogard.), krzywonogi, krzywy, kulas, kulawiec, kulawy, kuszyga (pogard.), kuternoga (posp.), lebiega (gw. warsz.), łabuda (reg.), łamaga (pot.), mamlas (rzad.), momot (gw.), niedołęga, niedołęzny, nieruchawiec, nieruchawy, nieruchliwy, niewładny (rzad.), niezdara, niezdarny, niezgraba (daw.), niezgrabiasz, niezguła, niuniek, noga (przen. wulg.), ociężały, oferma (posp. lekcew.), ofermowaty (pot. lekcew.), paralityk, paraplegik, podbabie (pogard. lub żart.), pokurcz, połamaniec (pot.), połamany, próchno, pryk (lekcew.), raciaty, ramol (pogard.), ramolcio, ramolowaty, rura do barszczu, safandula, skrzywiony (daw.), szcudłak, ktoś kto szwankuje na nogi, ślimakowaty, ułomny, wążlica (daw.), wereda;

Największy problem badawczy stanowiło przyporządkowanie zgromadzonych wyrazów i połączeń wyrazowych do kategorii nazw osób niepełnosprawnych fizycznie, a zwłaszcza form z pogranicza dwóch pól semantycznych: niepełnosprawności i starości, które w potocznym rozumieniu przeciętnego użytkownika języka mają wiele cech wspólnych. W związku z problemem zdefiniowania samej niepełnosprawności oraz określenia, czy osobę nazywaną danym pojęciem należy zaliczyć do niepełnosprawnych fizycznie czy też nie, za klucz doboru zgromadzonego słownictwa uznałam zawartość definicji słownikowej. W sytuacjach problemowych, jeżeli dana definicja zawierała określenie *niedołęzny*, które samo w sobie

oznacza ‘niesprawny fizycznie’, wyraz czy połączenie wyrazowe zaliczone zostało do kategorii nazw osób niepełnosprawnych fizycznie. Pozwoliło to odrzucić wiele określeń nazywających osoby w starszym wieku niewskazujących w żaden sposób na stan fizyczny i sprawność ruchową. W tabelach umieszczono jedynie nazwy, które, znajdując się na pograniczu obu pól semantycznych, w swoich definicjach sygnalizują wyraźne braki sprawności fizycznej wynikające z podeszłego wieku. Wśród zgromadzonych form znalazły się różne części mowy, głównie rzeczowniki, przymiotniki oraz imiesłowy, a także związki frazeologiczne.

Wykorzystując rozszerzoną wersję semantyki prototypu do próby kategoryzacji leksyki określającej niepełnosprawność fizyczną, można dokonać podziałów zgromadzonych form i połączeń wyrazowych na kilka grup.

1) Najbliżej wyobrazeniowego tworu osoby niepełnosprawnej znajdują się nazwy zawierające w definicjach cechy i oznaki widocznego kalectwa, wskazujące na wyraźne upośledzenie czynności ruchowych, głównie deficyty związane z:

– niesprawnością kończyn dolnych: *beznogi, beznożny, chromy, chromonogi, jednonogi, jednonożny, kosonogi, koślawiec, krzywonogi, kulas, kulawiec, kulawy, kusztyga, kuternoga, nieruchawiec, nieruchawy, nieruchliwy, ociężały, paraplegik, raciaty, szcudlak, sztajfa* (w gwarze przestępczej ‘człowiek kulawy, kaleka’), *ktoś, kto szwankuje na nogi, wózkowicz*;

– brakiem pełnej sprawności kończyn górnych: *bezpalczy, bezręki, jednoręki*;

– ogólną, widoczną ułomnością w zakresie kończyn lub postawy ciała: *bezwładny, inwalid, inwalida, inwalidka, kaleka, kaleki, kikut, krzywy, łabuda, niedołęga, niedołążny, niepełnosprawny, niewładny, paralityk, pokurcz, połamaniec, połamany, skrzywiony, ułomny*.

Zgromadzone w obrębie tej grupy leksemy nie są równoważne pod względem stopnia zbliżenia do efektu prototypowego osoby niepełnosprawnej fizycznie, ponieważ mogą w mniejszym lub większym stopniu odpowiadać tworowi wyobrazeniowemu ON, który powstaje w umyśle przeciętnego użytkownika języka. W potocznym rozumieniu bliżej definicyjnych cech opisujących osoby niepełnosprawne fizycznie będą znajdowały się leksemy: *niedołążny, inwalida, kuternoga, chromy* czy *kaleka* niż np. *sztajfa* (ze względu na ograniczenie środowiskowe), *bezpalczy* czy *skrzywiony* (ze względu na znacznie mniejsze ograniczenia wynikające z deficytu).

2) Grupę będącą mniej wyrazistą reprezentacją efektu prototypowego osoby niepełnosprawnej stanowią leksemy i połączenia wyrazowe dotyczące starości, które w swoich definicjach zawierają cechę niedołążstwa, zaś określenie *niedołążny* samo w sobie oznacza ‘niesprawny fizycznie’ (*niedołążny* – ‘niezdolny do większego wysiłku fizycznego, niesprawny ruchowo; niezdatny’ [Dunaj, red. 1996: 591]). W przeciwieństwie do leksemów pierwszej grupy, niesprawność nie jest tu jednak wynikiem wypadku czy choroby (genetycznej bądź nabytej), nie zawsze jest też od razu zauważalna, lecz wynika wprost z podeszłego wieku i związanego z nim stopniowego upośledzenia funkcji ruchowych. Dopóki nazywana osoba

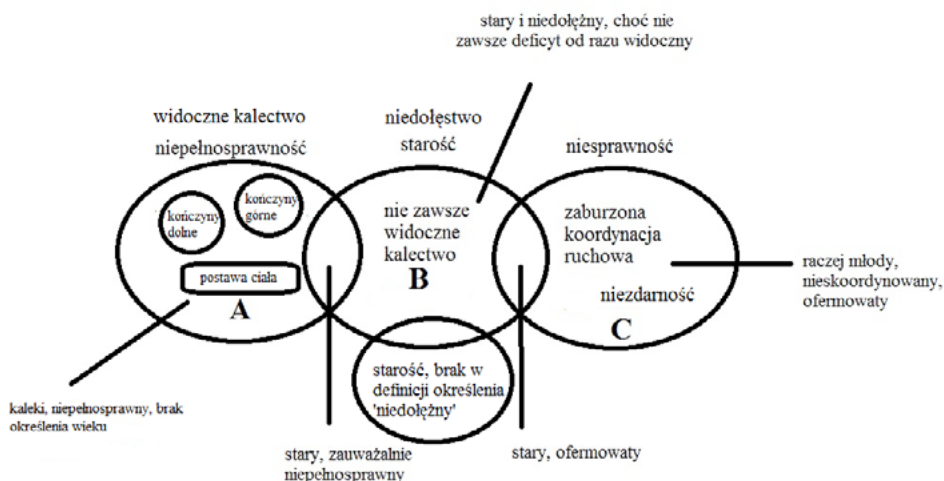
nie zacznie wykonywać jakiejś czynności, często nic nie wskazuje na istniejące deficyty ruchowe. Do tej grupy nazw osób niepełnosprawnych fizycznie zaliczymy następujące leksemy i połączenia wyrazowe: *bzdyk, bzdyś, dziadyga, dziadzisko, grat, gruchot, grzyb, kobiecina, pierdoła, piernik, próchno, pryk, ramol, ramolcio, wåtlica, zgrzybiały, zramolały*.

Analizowana grupa leksemów w mniejszym stopniu odpowiada efektowi prototypowemu osoby niepełnosprawnej niż nazwy oznaczające kalectwo, ponieważ zgromadzone w niej formy zawierają dwie cechy definicyjne: niepełnosprawność i starość, co sytuuje wyekscerpowane jednostki leksykalne na pograniczu obu pól semantycznych. Dodatkowo utrudnienie wiąże się z tym, że wyrazy z tej samej rodziny, które w potocznym rozumieniu przeciętnego użytkownika języka mają charakter synonimiczny lub bardzo zbliżony, np. *pierdoła* i *pierdziel*, bywają różnie definiowane: *pierdoła* – obraż. ‘z niechęcią o mężczyźnie, zwłaszcza starym, znie-dołęźniałym’, *pierdziel* – obraż. ‘z niechęcią o starym mężczyźnie’ [Anusiewicz, Skawiński 1996: 24], a w konsekwencji istniejących różnic w definicjach jeden z nich zalicza się do nazw osób niepełnosprawnych (zawierający cechę niedo-łęstwa), a drugi nie. Podobnie w przypadku rodziny wyrazu *dziad* – wśród form m.in. *dziad, dziadowina, dziadunio, dziadyga, dziadzio, dziadzisko, dziadzius*, dwie z nich – *dziadyga* i *dziadzisko* – zaliczono do nazw osób niepełnosprawnych fizycznie, ponieważ w swoich definicjach zawierają cechę niedo-łęstwa (*dziadyga* – ‘pogardliwie, z lekceważeniem o mężczyźnie, zwłaszcza starym, niedo-łężnym’; *dziadzisko* – ‘niechętnie, z lekceważeniem lub pogardą, rzadziej z politowaniem o mężczyźnie, zwłaszcza starym i niedo-łężnym, także o żebraku’ [Dunaj, red. 1996: 217]. Problemy z zaliczeniem danej formy do grupy nazw osób niepełno-sprawnych fizycznie bądź jej odrzuceniem jako jednostki leksykalnej reprezentu-jącej pole semantyczne starości wskazują na ściśle powiązanie obu pól i istnienie wzajemnych zależności, które utrudniają wyznaczenie jednoznacznej granicy pomiędzy niepełnosprawnością a starością.

3) Ostatnią z podkategorii w obrębie badanej leksyki nazywającej niepełno-sprawność i osoby niepełnosprawne stanowią formy wyrazowe określające osoby niedo-łężne w znaczeniu ograniczone ruchowo, ślamazarne, gapowate, choć już nie-koniecznie stare, co z kolei odróżnia tę grupę od poprzedniej. Z omawianych elemen-tów niepełnosprawności pozostaje tylko niezdarność i brak koordynacji fizycznej, co powoduje, że grupa ta stanowi najgorszą reprezentację efektu prototypowego osoby niepełnosprawnej spośród wszystkich omawianych wcześniej podkategorii. Zaliczono do niej wyrazy: *ameba, bałaban, ciamajdowaty, ciapa, ciemięga, ciućma, ciućmok, czop, diamdzia, fafuła, fajtlapa, gamajda, impotent, kapcan, klarnet, kosz-tur, lebiega, lebioda, lachman, łamaga, momot, mymlon, neptek/neptyk, niedojda, niedorajda, niezdara, niezdarny, niezgraba, niezgrabiasz, niezguła, niuniek, noga, oferma, ofermowaty, ofiara, patafian, patałach, pierdoła, pierdoła saska, podbabie, psuł, rura do barszczu, safandula, szwejk, ślamazara, ślimakowaty, wereda*. Niektóre

z przytoczonych form, np. *ciapa*, *fajtlapa*, *oferma*, *patałach* czy *pierdoła*, funkcjonują w codziennym dyskursie w roli obelg i wyzwisk.

Zaproponowane podziały i klasyfikacje z wykorzystaniem rozszerzonej wersji semantyki prototypu można przedstawić graficznie za pomocą schematu:

Rysunek 1. Podział nazw osób niepełnosprawnych fizycznie z uwzględnieniem rozszerzonej wersji semantyki prototypu (schemat własny)

Schemat przedstawia wykorzystanie rozszerzonej wersji semantyki prototypu do badania leksyki nazywającej niepełnosprawnych fizycznie. Nie ma w niej bytu centralnego, do którego porównuje się zgromadzone elementy, zaś poszczególne podkategorie nie mają jednej cechy wspólnej – łączy je idea podobieństwa rodzinnego i wzajemnych relacji asocjacyjnych – grupa A „ma coś wspólnego” z B, B „ma coś wspólnego” z C, ale A i C już nie muszą mieć żadnych wspólnych elementów (choć mogą). Na schemacie zaznaczono również grupę określeń nazywających osoby w podeszłym wieku, stanowiących trudne do jednoznacznego oddzielenia obrzeże kategorii niepełnosprawności i równocześnie centrum innej kategorii, związanej z wiekiem.

4. Analiza strukturalna nazw osób niepełnosprawnych fizycznie

Zebrane w wyniku analizy słownikowej określenia nazywające osoby niepełnosprawne fizycznie powstają w różny sposób – mogą to być zupełnie nowe wyrazy oraz połączenia wyrazowe lub formy już istniejące w polszczyźnie, które zyskały

nowe znaczenie, czy określenia powstałe na skutek derywacji. Pod względem słowotwórczym zgromadzone określenia można podzielić na:

- a) słowa bez motywacji (pierwotne), czyli takie, które nie pochodzą od innych wyrazów, nie są również rezultatem żadnego zabiegu słowotwórczego, a informacje dotyczące ich pochodzenia wymagałyby studiów etymologicznych, np. *lebiega, kapcan, ramol, safandula, sztajfa, wereda*;
- b) wyrazy przejrzyste pod względem motywacji (neosemantyzmy), np.: *ciapa, grat, gruchot, grzyb, ofiara*;
- c) formy motywowane słowotwórczo:
  - *composita – beznogi, bezpalcy, bezręki, chromonogi, jednonogi, jednoręki*;
  - formy derywowane sufiksalnie, np.:
    - ak – *szczudlak, wapniak*;
    - as – *kulas, mamlas*;
    - ol – *ramol*;
    - isko – *dziadzisko*;
    - ec – *kulawiec*;
    - ina – *kobiecina*.
- d) połączenia wyrazowe i związki frazeologiczne – *rura do barszczu, kościany dziadek, ktoś, kto stoi nad grobem, ktoś, kto nadaje się na szmelc/złom, ktoś, kto szwankuje na nogi*.

Motywacja wyrazu – jego budowa, zastosowane formanty i połączenia czy nadanie nowego znaczenia mogą wpływać na nacechowanie wyekscerpowanych form, które początkowo neutralne znaczeniowo dzięki zastosowanym zabiegom słowotwórczym zyskały ekspresywny (zazwyczaj deprecjonujący) charakter.

5. Ekspresywny charakter zgromadzonej leksyki

Przyjmując za Arturem Rejterem szerokie rozumienie ekspresywizmu jako wyrazu „naznaczonego” stanem emocji nadawcy, będącego sposobem ich werbalizacji, można stwierdzić, że „znak ekspresywny nie niesie z sobą jedynie treści poznawczych (z pewnością nie są one pierwszoplanowe), lecz przede wszystkim stanowi element emocjonalnej waloryzacji rzeczywistości pozajęzykowej” [Rejter 2006: 58]. Zgodnie z przytoczoną definicją zgromadzone wyrazy i połączenia wyrazowe określające osoby niepełnosprawne fizycznie mają charakter ekspresywny – są to głównie leksemy nacechowane negatywnie, mające za zadanie obrazić, poruszyć lub wyrazić litość wobec osoby określanej danym mianem. Zgromadzone formy można podzielić na kilka grup:

– obraźliwe nazwy przeniesione ze świata roślin i zwierząt deprecjonujące osoby niepełnosprawne, obniżające poczucie podmiotowości oraz wskazujące na upośledzenie pewnych funkcji fizycznych, np.: *grzyb, zgrzybiały*;

- określenia nawiązujące do czynności wydalania gazów, a jednocześnie problemów z ich kontrolowaniem – *pierdoła, saska pierdoła, pryk*;
- określenia wieku będące derywatami leksemu *dziad* – *dziadyga, dziadzisko*; a także nawiązujące do wieku przeniesienia o charakterze deprecjonującym: *gruchot, grat, próchno*;
- formy stosowane w codziennym dyskursie jako obraźliwe, zawierające negatywny stosunek nadawcy do określanej osoby, np.: *ciapa, ciemiega, ciućma, fafuła, fajtlapa, łachman, oferma, safandula*.

Stosowanie form uznawanych powszechnie za obraźliwe, nadawanie nowych znaczeń wyrazom, które pierwotnie miały neutralne zabarwienie uczuciowe, czy tworzenie derywatów z wykorzystaniem istniejących w polszczyźnie sufiksów⁵ – to cechy charakterystyczne dla sposobu mówienia o osobach niepełnosprawnych. Dyskurs dotyczący niepełnosprawności fizycznej obfituje w formy i wyrażenia obraźliwe, deprecjonujące, poniżające osoby niepełnosprawne. Wśród około 170 zgromadzonych form trudno doszukać się leksemów jednoznacznie nacechowanych dodatnio, można jedynie wskazać neutralne jednostki leksykalne, takie jak: *beznogi, bezręki, chromy* czy *niepełnosprawny*, które jednak w zależności od kontekstu czy sposobu użycia w środowisku samych osób niepełnosprawnych mogą uchodzić za obraźliwe.

6. Wnioski i podsumowania

Niniejszy artykuł przedstawia opis i sposób kategoryzowania wyrazów oraz połączeń wyrazowych nazywających osoby niepełnosprawne fizycznie, które w różnym stopniu odpowiadają obrazowi mentalnemu ON istniejącemu w umyśle przeciętnego użytkownika języka. W obrębie badanej leksyki wyróżniono podkategorie pomagające w jej uporządkowaniu i sklasyfikowaniu, w zależności od rodzaju deficytu, który określają. Zgromadzone w obrębie kategorii leksemy nie stanowią jednakowej reprezentacji (odzwierciedlenia) definicji niepełnosprawności fizycznej, łączą je zróżnicowane relacje, ponieważ są lepszymi bądź gorszymi przykładami nawiązania do efektu prototypowego ON. Wyróżnione podkategorie, np. *starość* → *niedołęstwo*, mogą stanowić element należący również do innych podziałów, np. związanych z wiekiem czy chorobami. Jak zostało zaznaczone na schemacie, kategorie mogą na siebie zachodzić, przeplatać się, uzupełniać, a zaproponowane podziały nie są sztywne i jednoznaczne, gdyż byłoby to zaprzeczeniem rozszerzonej wersji semantyki prototypu, są jednak pomocne w badaniu tak bogato reprezentowanej leksyki.

⁵ Na uwagę zasługuje forma *ramol* utworzona z wykorzystaniem wyraźnie nacechowanego sufiksu *-ol*, który występuje również w takich wyrazach, jak *kibol* czy *robol*.

Przeprowadzona analiza formalna wskazuje na różnorodne sposoby tworzenia nazw osób niepełnosprawnych fizycznie, zaś próba opisanie zgromadzonych leksemów i połączeń wyrazowych ze zwroćceniem szczególnej uwagi na ładunek emocjonalny, którego nośnikiem jest każde z wyekscerpowanych określeń, pozwala stwierdzić, iż dyskurs dotyczący niepełnosprawności obfituje w formy obraźliwe, wytykające kalectwo, piętnujące osoby dotknięte różnego rodzaju deficytami. Analiza leksykalna jednoznacznie potwierdza traktowanie osób niepełnosprawnych w kategorii ludzi gorszych, „zbrakowanych”, wymagających pomocy i opieki.

Bibliografia

- Hulek A., 1992, *Świat ludziom niepełnosprawnym*, Warszawa.
- Kleiber G., 2003, *Semantyka prototypu: kategorie i znaczenie leksykalne*, tłum. B. Ligara, Kraków.
- Majewski T., 1995, *Rehabilitacja zawodowa osób niepełnosprawnych*, Warszawa.
- Rejter A., 2006, *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne aspekty potoczności*, Kraków.
- Rzempowska J., 2011, *Socjomedyczne aspekty funkcjonowania młodych osób niepełnosprawnych w środowisku wiejskim*, Poznań.
- Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych z 27 sierpnia 1997 (DzU 1997, nr 123, poz. 776 z późn. zm.)* [dostęp: 30.11.2015].

Słowniki

- Anusiewicz J., Skawiński J., 1996, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa–Wrocław.
- Bańko M. (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Chaciński B., 2007, *Totalny słownik najmłodszej polszczyzny*, Kraków.
- Czeszewski M., 2008, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa.
- Dunaj B. (red.), 1996, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Grochowski M. 2008, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa.
- Kania S., 1995, *Słownik argotyzmów*, Warszawa.

Netografia

- Doroszewski W. (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, online: <http://sjpd.pwn.pl/> [dostęp: 07.07.2015].
- Dubisz S. (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, online: <http://usjp.pwn.pl/> [dostęp: 01.08.2015].
- Miejski słownik slangu i mowy potocznej*, <http://www.miejski.pl/> [dostęp: 03.08.2015].
- Słownik Polskiego Slangu*, <http://poprzednia.univ.gda.pl/slang/> [dostęp: 30.09.2015].
- Vasisdas*, <http://www.vasisdas.pl/> [dostęp: 30.10.2015].

CATEGORISATION AND PROTOTYPISATION IN THE SEMANTIC FIELD OF PHYSICAL DISABILITY

Summary

This article is an attempt to gather and describe lexis pertaining to people with physical disabilities which has been excerpted from selected dictionaries of the Polish language. The aim of the article is to formulate answers to the question of how Polish language users speak of the physically disabled, what the character of the words and expressions is and for what purpose they are used in different communication situations (features of the discourse on physical disability in the light of dictionary analysis). The article contains a review of definitions of disability and a person with a disability which exist in medical, legal, pedagogical and linguistic sciences. It also deals with the basic assumptions in prototype semantics which is the methodological basis of the studies conducted. The collected lexems and word connections have been analysed in terms of semantics and structure.